

Yayın Değerlendirme

Beyrûnî ve *Kitâbü's-Saydana Fi't-Tıbb* Adlı Eseri¹

Hasan Ali ÇETİN²

İlk baskısı Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından 2011 yılında yapılan *Kitâbü's-Saydana Fi't-Tıbb* adlı eser, 2019 yılında Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı tarafından gözden geçirilip yeniden düzenlenmiş hâliyle yayımlandı. Çeşitli alanlarda yaptığı ilmî çalışmalar ve verdiği eserleriyle XI. yüzyılın öne çıkan büyük isimlerinden olan Beyrûnî/Birûnî'nin yaşlılık döneminde yazdığı son eseri olan *Saydana*, eczacılık ve tıp alanlarında daha çok ilaç yapımı ve tıbbi tedaviler için kullanılan çeşitli bitkisel, madenî, hayvanî terimler hakkında bilgiler veren, Arap alfabesine göre sıralanmış ve bir sözlük mantığında hazırlanmış önemli bir kaynak eserdir.

Kitap, Beyrûnî'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgiler veren bir *Giriş* bölümünün ardından gelen *Bibliyografya* ve *Sözlük* bölümünün ardından gelen *Dizin* bölümlerinden oluşuyor. 16x24 ebadında basılan eser, XXII+450 sayfadan ibarettir. Bu yazıda çoğunlukla bu kaynak eserden faydalanılarak Beyrûnî'nin hayatı, eserleri ve özel olarak da *Kitâbü's-Saydana Fi't-Tıbb* hakkında bilgiler verilmiştir.

On birinci yüzyıl, İslam dünyası açısından son derece önemli gelişmelerin yaşandığı, önemli isimlerin eserleriyle çeşitli bilim dallarının gelişmesine katkıda buldukları kıymetli bir zaman dilimidir. Beyrûnî de bu dönemde yaşamış; astronomi, matematik, fizik, tıp, coğrafya, tarih ve dinler tarihi gibi çeşitli bilim dallarında çok sayıda eser vermiş bir şahsiyettir. Ünlü bilim tarihçisi George Sarton, *Introduction to the History of Science* adlı eserinde bu yüzyıla *Beyrûnî* yüzyılı adını vererek bir düşünür olarak Beyrûnî'nin önemini vurgulamıştır.

¹ Ebu'r-Reyhân el-Beyrûnî (2019). *Kitâbü's-Saydana Fi't-Tıbb*, Çev. Esin Kâhya, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

² Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Yüksek Kurum Uzmanı Dr., ORCID: 0000-0001-9673-8242
DOI: 10.32704/erdem.749171

3 Zilhicce 362 (4 Eylül 973) tarihinde Hârizm'in merkezi Kâs'ta doğan Beyrûnî, bu şehir o dönemde Hârizm adıyla da anıldığından, Beyrûnî/Bîrûnî el-Hârizmî nisbesiyle de bilinmektedir. Ancak kendisinden önce yaşamış olan ünlü matematikçi Hârizmî (Muhammed b. Mûsâ) ile karıştırılmaması için kaynaklarda Hârizmî nisbesinden önce mutlaka Bîrûnî nisbesi de zikredilmiştir. (Tümer 1992: 206)

İsmin okunuşunda *Beyrûnî* ve *Bîrûnî* şeklinde ihtilaf bulunsa da bu kelime tarih ve biyografi kitaplarında, ansiklopedi mahiyetindeki klasik kaynakların çoğunda “el-Bîrûnî” şeklinde verilmekte, menşei ve anlamına dair tartışmalar da genellikle bu okunuşa göre yapılmaktadır. Modern araştırmaların büyük bölümünde bu okunuş tercih edilmiştir.

Bîrûnî'nin eserlerinden olup Gazanfer-i Tebrîzî'nin hattıyla yazılmış olan Leiden'deki *Fibrîst* nüshasında ve müstensihin “el-Müşşâte” başlığıyla yazdığı ekte, özellikle Bîrûnî hayatta iken (1025) yazılmış olan ve müellif hattı olup olmadığı tartışmalı bulunan *Tahdidü nihâyâti'l-emâkin*'in iç kapağında kelimenin “el-Beyrûnî” şeklinde harekelenmiş olması, bazı araştırmacıların bu şekli tercih etmelerine yol açmıştır. (1992: 206) *Kitâbüs-Saydana Fi't-Tıbb* adlı eseri günümüz okuyucusuyla buluşturan Prof. Dr. Esin Kâhya da hayatını bilimsel çalışmalara adanmış ve Beyrûnî hayranı olan hocası Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı'nın yolundan giderek *Beyrûnî* okuyuşunu tercih etmiştir.

Prof. Dr. Esin Kâhya tarafından hazırlanan *Kitâbüs-Saydana Fi't-Tıbb*'in giriş bölümünde Beyrûnî'nin hayatı hakkında bilgiler verilmiştir. İslam dünyasının “altın çağı” olarak nitelendirilebilecek dönemi olan on birinci yüzyılda astronomi, matematik, fizik, kimya, tıp ve eczacılık alanlarında önemli çalışmalar yapılmıştır. Bu dönemde İbn-i Sina, Beyrûnî ve İbn-i Heysen'in eserleri öne çıkmaktadır. İbn-i Sina'nın tıp alanında yazdığı dünyaca ünlü *El-Kânûn Fi't-Tıbb* adlı eseri dünya tıp tarihine yön vermiş ve yüzyıllar boyunca dünyanın çeşitli üniversitelerinde kaynak eser olarak okutulmuştur. İbn-i Heysen, optikle ilgili yaptığı çalışmalarla, Beyrûnî ise matematik, astronomi, kültür tarihi, eczacılık alanlarında verdiği eserlerle dünya bilim tarihine ve birikimine katkı sunmuştur.

Beyrûnî, küçük yaşta Harzemşah sarayına girmeyi başarmış ve saray terbiyesiyle yetişmiştir. Burada Ebu Nasır b. Irak, Abdüssamed b. Abdüssamed el-Hâkim gibi hocalardan ders almıştır. Kendisinin henüz on yedi yaşındayken başarılı astronomi çalışmaları yaptığını, yirmili yaşlarında sarayda belli bir yeri olan bilim adamlarından olduğunu bilinmektedir. 997 yılında, dönemin

önde gelen matematikçi-astronomlarından, kendisi gibi Türk kökenli Ebu'l-Vefa Büzcanî ile buluşmuş ve birlikte ay ve ay tutulması üzerine çalışmışlardır. 24 Haziran 997'deki ay tutulmasını iki bilim adamı birlikte izlemişlerdir.

Beyrûnî, 1000 yılında *Asarü'l-Bakiye* adlı eserini Buhara'da tamamlamıştır. Bu dönemde, kendi hamisi olarak adlandırdığı Samani tahtının varisi II. Mansur'un himayesindedir. İlerleyen yıllarda Horasan Emiri Kabus ile Cürcan'a gitmiş ve çalışmalarına bir süre burada devam etmiştir. Ebu'l-Hasan Ali b. Memun'un daveti üzerine 1009 yılında Gürgenç'e gitmiş, buraya yerleşmiştir. Burada dönemin saygın hekimlerinden Ebu Sehl İsa Mesihî ile yakın arkadaşı olmuştur. Gürgenç için *vatanım* diyecek kadar kendisini buraya ait hissetmiştir.

Beyrûnî, bilimsel çalışmaları yanında Karahanlılar ile Gazneliler arasındaki siyasi ilişkilerde yapıcı rol oynamış, Gazneli Mahmut ile birlikte Gazne'ye gitmiş ve çalışmalarına burada devam etmiştir. Gazneli Mahmut ile Hindistan seferlerine katılmış ve hayatının bu döneminde de büyük bir itibar görmeye devam etmiştir. İslam dünyasında çok farklı bir coğrafya ve kültür özelliklerine sahip Hindistan coğrafyasına ilgi duyan Beyrûnî, çalışmalarını bu bölgeler üzerinde devam ettirmiş, Sanskrit dilini büyük ölçüde öğrenmiş ve bu bilgilerle donanmış olarak Hindistan'a gitmiştir. Hindistan'a birden fazla gittiği; Kuzey Hindistan, Mutlan bölgesi, Pencap ve Keşmir bölgelerini gördüğü bilinmektedir. Buralarda Hintli bilginlerle görüşmüş, Sanskrit dilinde konuşarak onları şaşırtmıştır. Patancali masallarını Arapçaya çevirmiş, *Tahkik mali'l-Hind* adlı eserinde Hindistan kültürü hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Saraya gelen uzak ülkelerin ölçileriyle görüşmeler yapmış onlardan kendi ülkeleri hakkında bilgiler öğrenmeye çalışmıştır. Astronomiyle yakından ilgilendiği için bu ülkelerdeki güneşin doğuş ve batış saatlerindeki fark onun ilgisini çekmiştir.

1030 yılında ölen Gazneli Mahmut'un yerine geçen oğlu Sultan Mesud döneminde yazdığı *El-Kanun el-Mesudi* adlı eseri, İslam dünyasında yazılmış en ayrıntılı astronomi eseridir. Yine Gazneliler döneminde yazdığı *Tahdid Nihayetü'l-Emakin* adlı eserinde astronomi, coğrafya ve jeoloji alanlarında bilgiler vermektedir.

62 yaşında hastalanan Beyrûnî, bu hastalığı güçlkle atlatmış ancak bu hastalığa bağlı olarak görme duygusu zaman içinde zayıflamıştır. Bunun üzerine öğrencilerinden olan dönemin hekim ve eczacılarından Ebû Hâmid Ahmed b. Muhammed en-Nehşâî, eserlerini yazmada kendisine yardımcı olmuştur.

Bu arada Ebu Bekr Razi'nin eserlerinin de bir kataloğunu hazırlamıştır.

Beyrûnî'nin seksen yaşlarında yazdığı son eseri olan *Saydana*, onun yaşlılık eseri olarak bilinir. Bu eserinde kendisinin Arap veya İran kökenli olmadığını da yazmıştır. Beyrûnî *Saydana*'da basit drogları³ Arap alfabesine göre sıralamış, kitabını bir sözlük mantığıyla oluşturmuştur. Drogların farklı dillerde (yer yer Arapça, Farsça, Türkçe, Sanskritçe, Hintçe, Yunanca, Latince) adlarını vermiş, hangi hastalıklarda ne şekilde kullanılması gerektiğini açıklamıştır. Zaman zaman ilacın hazırlanışı ve kullanım dozları hakkında bilgiler vermiştir. *Saydana*, gerek içerdiği söz varlığı gerekse döneminde kullanılıp daha sonra kullanımdan düşmüş bazı Türkçe terimlere yer vermesi bakımından dilimiz, dilbilim ve leksikografi açısından da oldukça değerli bilgiler ihtiva etmektedir. Esin Kâhya, metindeki drog adlarının belirleyebildiği kadarının Türkçe ve Latincelelerini de vermiştir. Böylelikle bunların günümüzdeki Türkçe karşılıklarının belirlenmesine yardımcı olmaya çalışmıştır. (2019: XX)

Beyrûnî, *Saydana*'da daha çok bitkisel ilaçlara yer vermekle birlikte madenî ve hayvansal kökenli ilaçlara da yer vermiştir. Bu drogların bir kısmı tek başlarına bir kısmı da diğer droglarla terkip şeklinde hazırlanarak ilaç olarak kullanılırlar.

Saydana aynı zamanda *eczacılık* adını taşıyan ilk kitaptır. Kitapta ilaçların farklı dillerdeki karşılıkları verilmiş; bu ilaçların yöresel kullanımları, değişime uğrayıp uğramadıkları ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Bu bilgilerden yola çıkılarak Beyrûnî'nin anlattıkları hususunda ne kadar ayrıntılı bilgiye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Kitabın sonunda Latin harfleri sıralamasıyla verilen dizin kitabın kullanımını kolaylaştırmaktadır.

Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, tıp ve eczacılık tarihimizle ilgili daha önce yayımladığı *El-Kânûn Fî't-Tıbb, Mücerrebname, Mürşid, Şemseddin İtâkî'nin Resimli Anatomi Kitabı, Kitâbü'l-Mühimmât* adlı değerli eserlerin ardından *Kitâbü's-Saydana Fî't-Tıbb* adlı eseri de yayımlayarak araştırmacıların hizmetine sunmuştur. Hem Türk dili hem de tıp ve eczacılık tarihi çalışan araştırmacıların, bu alanlara ilgi duyan okurların istifade edebileceği bu kaynak eseri yayına hazırlayan Prof. Dr. Esin Kâhya'yı emek ve gayretlerinden dolayı tebrik ediyor, yeni eserlerini okuyucularıyla buluşturabilmesini diliyorum.

Kaynaklar:

Tümer, Günay (1992). "Bîrûnî", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 6, İstanbul.

3 Drog: Hayvan ve bitkilerden kurutulmuş veya özel metotlarla toplanarak elde edilen, eczacılıkta kullanılan ham veya yarı ham madde.